

Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 170-173.

І. О. Старенький,
м. Кам'янець-Подільський

**До питання охорони Кам'янець-Подільської фортеці
в 1812-1928 рр.**

У статті розглядається проблема охорони Кам'янець-Подільської фортеці в 1812-1928 рр. – від перетворення її на губернську в'язницю до оголошення історико-культурним заповідником.

Ключова слова: фортеця, Кам'янець-Подільський, пам'яткоохоронна робота, «Просвіта», історико-культурний заповідник.

Стара фортеця в Кам'янці-Подільському є візиткою цього древнього та славного міста. Враховуючи це, вона завжди привертала увагу дослідників. Проте не всі етапи функціонування фортеці вивчені однаково. Одним із найменш досліджених є питання охорони фортеці в 1812-1928 рр. Мета цієї розвідки – до певної міри висвітлити зазначене питання.

Після переходу Поділля під владу Російської імперії в 1793 році замок продовжував залишатися військовим об'єктом. Проте далекобійність артилерії збільшилася настільки, що з пануючих лівобережних висот можна було з легкістю бомбардувати територію міста. За визначенням генерала Франца Деволана: «Ця фортеця була розташована добре до того часу, поки турки і татари задовольнялися відкритим нападом, не використовуючи артилерії» [8, с. 46]. Саме через це з'явився план Оппермана. Його автором був інженер – капітан Карл Опперман. За цим планом передбачалося зламати Нову фортецю і зрівняти це місце, частково (у східній частині) зламати Старий замок, а західні кам'яні мури реконструювати, захистивши

земельним бруствером. Навколо міста планувалося збудувати кам'яну стіну ламаної лінії з казематовими фланкуючими приміщеннями – відкритими батареями. У найбільш високих місцях Старого міста вирішено було побудувати артилерійські батареї, розмістивши їх таким чином, щоб вони не прострілювались через каньйон [8, с. 47; 7, с. 122].

На щастя план Оппермана не був реалізований і фортеця була збережена.

1812 року Кам'янець-Подільську фортецю було перетворено на в'язницю. На 1865 рік тут розміщувалося 35 камер, в яких було ув'язнено понад 450 в'язнів [10, с. 4]. Саме в цей період фортеця зазнає найбільших руйнувань. Так, у листі «Просвіти» зазначалося про долю фортифікації в той період, що «коли замок «перестроювався» до в'язниць, то розуміється не прийнялося до уваги цінність старовинної архітектури, а лише здатність помешкання до ув'язнення. Через це багато мурів було знесено або перероблено, багато веж перероблено «відповідно до потреб» – приміром в одній т. зв. «Турецькій вежі» (збудованій французьким інженером) було улаштовано W.C. Інші вежі перероблені, замуровані двері, вікна і натомість зроблено нові» [2, арк. 3].

Врешті-решт 1876 року було зроблено «варварське діло по розпорядженню подільського губернатора з участю і міського самоврядування – незабутня і вже непоправна руйнація замку – деякі брами, арки і стіни були цілком знищені, знесені, деякі попсовані і це все для того, аби зробити кращу і зручнішу шосу і в'їзд до міста» [2, арк. 3].

Велику тривогу в пам'яткоохоронців викликав обвал частини фортечної стіни в 1913 році [12, с. 3]. На цю подію звернуло свою увагу Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва. На прохання Товариства губернським архітектором І. П. Калашниковим було проведено обстеження, складено акт, встановлено, що кут однієї сторони сповз на довжину 6 сажнів 1 аршин (13,5 м.) вздовж Ісаковецького шосе та на довжину 3 сажні 0,5 аршина (6,75 м.) з іншої сторони, висота обвалу склала

3 сажени 2 аршина 10 вершків (8,25 м.). До акту були додані: 1) фото обвалу та викопіровка, на якій обвал стіни був заштрихований; 2) кошторис на проведення відновлювальних робіт (2000 руб.) [5, арк. 16-17].

На початку Української революції фортеця знаходилася в жахливому стані через розквартирування в ній військових. У тогочасних документах зазначалося: «Будинки в середині замку після постою військових забруднені страшно. По середині двору замку гній і W.C., в деяких вежах рідкої архітектури і надзвичайної краси були улаштовані стайні. В земляних укріпленнях (т. зв. «нової фортеці») також були стайні» [2, арк. 3-4].

Зважаючи на такий стан архітектурної пам'ятки, Подільська «Просвіта» в своєму листі (додаток №1) до Міністерства освіти та мистецтв Української Держави від 22 червня 1918 року зазначала: «Кам'янецький замок повинен стати національною цінністю. Нехай той замок, перед яким українська нація пролила стільки крові, перед яким був сам гетьман Богдан Хмельницький став музеєм... Обов'язок наш – національний обов'язок – зберегти замок від дальшої руїни. Якщо не буде змоги зараз же зробити музей, то нехай там будуть архіви, але тільки не в'язниця» [2, арк. 3-4]. Клопотання «Просвіти» підтримали Подільське церковне історико-археологічне товариство, Подільське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва.

Проте турбота про збереження фортеці державними органами влади була перекладена на плечі «Просвіти» [2, арк. 9].

Ідеологом цього звернення був Юхим Йосипович Сіцінський. Про необхідність збереження фортеці він звертався до Міністерства освіти та мистецтв і в жовтні 1918 року [9, с. 26].

У серпні 1918 року Кам'янець-Подільською міською думою було порушено питання про очистку фортифікаційної пам'ятки, однак детальний розгляд питання перенесли на невизначений час. Так само не вдалося вирішити питання про передачу фортеці місту для організації музею [11, с. 304].

8 липня 1919 року наказом №27/1297 Міністерства народної освіти було створено «Комісію по обмірам та виявленню бойової межі Турецької фортеці в м. Кам'янці, а також для вироблення планів фортеці та її охорони» [3, арк. 48]. Товариш міністра Петро Холодний надіслав прохання до начальника залоги м. Кам'янця-Подільського Федора Колодія очолити Комісію, до якої увійшли представники Кам'янець-Подільського державного українського університету, Губернської народної управи та Військової інженерної управи [3, арк. 49-50]. Проте з інших джерел відомо, що Комісію очолив не Федір Колодій, а начальник культурно-просвітницької управи Генерального Штабу М. Лорченко [4, арк. 56].

Дописувач газети «Трудова громада» 16 серпня 1919 року зазначав, що «фортеця повинна стати культурною святиною українського народу... Як не звернути увагу на теперішнє становище, то для нас, яко українців, ця справа може бути навіть ганьбою, бо кожний культурний нарід повинен охороняти пам'ятки свого минулого, і як він цього не робить, – значить в нього нема поважання до свого минулого» [6, с. 5-6]. Пропонувалося перетворити фортецю на музей чи архів, для чого потрібно було 25000 крб. Дописувач пропонував для асигнування коштів звернутися до міського та повітового самоврядування, яке, в свою чергу, через брак коштів мало звернутися до Головного управління мистецтв та національної культури [6, с. 5-6].

Навіть у складний період польської окупації 10 травня 1920 року Іван Іванович Огієнко звертався до польського уряду у Варшаві з проханням охорони фортеці [1, арк. 2].

З остаточним встановленням радянської влади на Поділлі, роботу по збереженню Кам'янець-Подільської фортеці продовжив Камподкост. Логічним наслідком проведеної роботи стало те, що 1928 року постановою Ради народних комісарів УСРР фортецю було оголошено державним заповідником та створено комісію з трьох осіб для передачі пам'ятки архітектури у відомство Народного комісаріату освіти [13, с. 5]. 1937 року фортецю було перетворено на історичний музей-заповідник, а 1948-го –

внесено до реєстру історико-архітектурних пам'яток всесоюзного значення [10, с. 4].

Отже, підсумовуючи вище сказане, можемо дійти висновку, що після перетворення в 1812 році фортеці на в'язницю розпочався активний процес її руйнації, оскільки споруди пристосовували під камери для ув'язнених, нехтуючи історико-культурною цінністю. Сильних пошкоджень пам'ятка архітектури зазнала 1876 року під час розширення в'їзду в місто. Ситуація покращилася лише на початку XX ст., коли фортецю почали сприймати як пам'ятку архітектури національного значення. Велика заслуга в цій справі належала Юхиму Йосиповичу Сіцинському. Врешті-решт 1928 року Кам'янець-Подільську фортецю було оголошено державним заповідником.

Список використаних джерел та літератури

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО), ф. 1131, оп.1, спр. 46, 21 арк.
2. ЦДАВО, ф. 2457, оп.1, спр. 42, 12 арк.
3. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 10, 54 арк.
4. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 14, 189 арк.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 725, оп.1, спр. 105, 306 арк.
6. Александр. Кам'янецький замок та заходи щодо його охорони / Александр // Трудова громада. – 1919. – 16 серп. (№39). – С. 5-6.
7. Болтанюк П. А. Основні етапи побудови замку м. Кам'янець-Подільський (теоретичний виклад) / Петро Болтанюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 119-123.
8. Данілов І. В. Фортифікація Кам'янець-Подільського за планом К. Оппермана 1794 р. / І. В. Данілов // Фортифікація України: міжн. конф. з

проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 46-47.

9. Завальнюк О. М. Ю. Й. Сіцинський у 1917-1920 рр.: громадсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Сіцинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 23-29.

10. Козлова Н. Кам'янець-Подільська фортеця в ХІХ ст. / Н. Козлова // Прапор Жовтня. – 1967. – 2 груд. (№190 (3896)). – С. 4.

11. Нестеренко В. А. Діяльність Кам'янець-Подільської міської думи наприкінці 1917-1918 рр. / В. А. Нестеренко // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Сіцинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 299-306.

12. Обвал стены. (Подольская хроника) // Подолянин. – 1913. – 8 мая (№760). – С. 3.

13. Турецька фортеця – державний заповідник // Червоний кордон. – 1928. – 21 черв. (№70 (446)). – С. 5.

Додаток №1

Лист Кам'янець-Подільського товариства «Просвіта» до Міністерства освіти та мистецтв з проханням надати допомогу в охороні фортеці ХІV ст.

22 червня 1918 р.

Рада Подільського Українського Т-ва «Просвіта», заслухавши доклад мистецької секції про стан, в якому перебуває відома старовинна фортеця (замок) в Кам'янці-Подільському, звертається до Відділу охорони пам'яток

старовини й мистецтва з проханням звернути увагу на цінний пам'ятник старовини і мистецтва.

Про Кам'янець-Подільську фортецю, яку тепер називають «Турецькою», згадується в історії ще в 1374 році, коли був вже «Кам'янецький замок», збудований мабуть подільськими українськими князями Кориятовичами. В кінці першої половини XVI століття старий замок був перебудований архітектором Іовом (1544) в якому виді з деякими змінами стара фортеця збереглася до наших часів. В XVII столітті була збудована т. зв. «нова фортеця» при польським королі Сигізмунді III фаховцем інженерної і гарматної науки Феофілом Шомбергом.

При володарстві турків (1672-1699 рр.) фортецю знову укріпляли французькі і німецькі воєнні інженери. При королі Августі працював інженер Дальке і в 1760 останній вже раз фортеця була справлена і оновлена архітектором Яковом Зехером.

Після приєднання Поділля до Російської держави фортеця була «упразднена» в 1812 році і в замку містилися перше «тюрма» і пізніше «Каменець-Подольское исправительное арестантское отделение».

В останні часи в замку були улаштовані військові казарми – головним чином стайні.

Цей великої цінності замок, який сам по собі вже уявляє цілий музей, – де кожна вежа, кожний мур, кожна брама, кожна найдрібніша деталь уявляє собою музейну цінність для архітектора, археолога, художника, в останнє століття під час володіння Російської держави систематично руйнувалися.

Досить вказати на те, що коли замок «пристосовувався» до в'язниць, то розуміється не приймалося на увагу цінність старовинної архітектури, а лише здатність помешкання до в'язнених. Через це багато мурів було знесено, чи перероблено, багато веж перероблено «відповідно до потреб» – приміром в одній т. зв. «Турецькій вежі» (збудованій французьким інженером) було улаштовано W.C. Інші вежі перероблені, замуровані двері, вікна і натомість зроблені нові.

Нарешті в 1876 році було зроблено варварське діло по розпорядженню подільського губернатора з участю і міського самоврядування – незабутня і вже непоправна руйнація замку – деякі брами, арки і стіни були цілком знищені, знесені, деякі попсовані і це все для того, аби зробити кращу і зручнішу шосе і в'їзд до міста.

Тепер картина руїни в самому жахливому вигляді. Будинки в середині замку після постою військових забруднені страшно. По середині двору замку гній і W.C., в деяких вежах рідкої архітектури і надзвичайної краси були улаштовані стайні. В земляних укріпленнях (т. зв. «нової фортеці») також були стайні. Найкраще уявлення про той малюнок, який відкривається перед очима глядача, дає план фортеці з відповідними поясненнями, який додається тут.

Зараз у фортеці немає нікого. Але є відомости, що в ній знову мають улаштувати не то в'язниці, не то якісь казарми. Рада Т-во «Просвіта» звертається до Міністерства з гарячим проханням, аби держава Українська звернула увагу на це діло і найперше не дозволила аби в замку знову була зроблена в'язниця або щось подібне.

Кам'янецький замок повинен стати національною цінністю. Нехай той замок, перед яким українська нація пролила стільки крові, перед яким був сам гетьман Богдан Хмельницький, стане музеєм. Правда, для того, щоби піддержати фортецю і в старому вигляді, і зробити всередині музей, треба дуже великих коштів, але обов'язок наш – національний обов'язок – зберегти замок від дальшої руїни. Якщо не буде змоги зараз же зробити там музей, то нехай там будуть архіви, але тільки не в'язниця.

Рада Т-ва «Просвіта» звертається з закликом до Подільської губерніяльної народної управи, повітової народної управи, міської думи аби і вони долучили свій голос до цього діла.

Також звернуло увагу на Кам'янецький замок Подільське церковне історико-археологічне Т-во і Подільське Т-во охорони пам'яток старовини й мистецтва. Рада Т-ва «Просвіта» поки що не придбає кому саме повинна

бути доручена справа керування всього величезного діла збереження замку, але гадає, що міністерство мистецтва повинно доручити це діло місцевим організаціям компетентним в питаннях археології і мистецтва і яким дорога і близька буде ця справа.

Кам'янецький український державний університет, мабуть, також піднімить свій авторитетний голос в оборону ідеї перетворення замку-в'язниці в замок-музей.

Поки що Рада Т-ва, не входячи в деталі цієї справи, прохає Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва вжити заходів аби не було ганебного діла – уміщення в замку в'язниці.

При цьому додається: 1. План фортеці, зроблений В. Січинським і 2. картки з сучасними фотографіями замка-фортеці (11 примірн.)

За голову Т-ва П. Бутовський

ЦДАВО, ф. 2457, оп.1, спр. 42, арк. 1-4.